Львівський Державний Університет Фізичної Культури

ім. І. Боберського

Кафедра гуманітарних дисциплін

ЛЕКЦІЯ № 6

Тема: “Особистість у системі соціальних зв’язків.”

з дисципліни “Соціологія” для студентів ФПО, ФКіС, ФФТіЕ, ФТ, ФП та ЗО

Виконавець:

к.н.ф.в. і с., доц.

Курчаба Т.М.

Лекція обговорена і затверджена на засіданні кафедри гуманітарних дисциплін (протокол № 1 від “31 ” серпня 2018 р.).

Зав. каф.,

к.і.н., проф. Полянський О.А.

План.

1. **Соціологічні підходи до вивчення особистості та її місця в суспільстві.**
2. **Соціологічна структура особистості.**
3. **Соціалізація особистості. Етапи розвитку гри М.Партен.**
4. **Теорії розвитку дитини.**
5. **Соціальний статус та соціальна роль особистості.**

Поняття КУЛЬТУРИ і СУСПІЛЬСТВА, що їх ми збираємося розглянути у цій лекції, належать до найбільш широко вживаних у соціології. Коли ми вживаємо слово "культура" у звичайній повсякденній розмові, ми часто маємо на увазі еквівалент "високих духовних речей" – мистецтва, літератури, музики і живопису. В ужитку соціологів цей термін включає в себе ці види діяльності, але не тільки їх. Культура має відношення до стилю життя окремих членів або соціальних груп суспільства: одяг, шлюбні звичаї та родинне життя, моделі трудової активності, релігійні церемонії, структуру дозвілля.

"Культура" концептуально відрізняється від "суспільства", але між цими двома поняттями існують тісні зв'язки. Суспілство – це система взаємозв'язків, що поєднують індивідів між собою. Україна, Велика Британія, Франція, Сполучені Штати в цьому розумінні є суспільствами. Вони налічують мільони людей. Проте є суспільства набагато менші.

Жодна культура не може існувати без суспільства. Але так само і суспільства не можуть існувати без культури. Без культури ми взагалі не були б людьми в тому значенні, якого ми звичайно надаємо цьому терміну. Ми не мали б мови, щоб висловлювати думки, не мали б відчуття самоусвідомлення, і наша спроможність мислити чи робити висновки була б дуже обмеженою. Наскільки подібні характеристики відрізняють людей від тварин? Яка природа людської натури? Ці питання мають кардинальне значення для соціології, оскільки закладають підвалини для всього обсягу досліджень. Відповівши на них, ми зможемо проаналізувати, що ми маємо спільного як людські істоти і чим відрізняємося.

Чарльз Дарвн, санований священник англіканської церкви, опублікував свою книжку "Про походження видів" у 1859 р. після двох подорожей навколо світу на військовому кораблі "Бігл". На основі численних спостережень над різними видами тварин Дарвін висунув теорію розвитку людей та інших живих істот, яка кардинально відрізнялася від усіх попередніх. Якщо в минулі часи люди нерідко вірили в існування створінь, що були напівлюдьми-напівзвірами, то після зробленого Дарвіном відкриття такі припущення були відкинуті. Дарвін заявив, що йому вдалося відкрити безперервність лінії розвитку від тварин до людських істот. Наші людські характеристики, згідно з ним, виникли внаслідок процесу біологічних змін, який можна простежити назад до зародження життя на Землі більш як три мільярди років тому. Погляд Дарвіна на людей і тварин для багатьох було ще важче прийняти, аніж існування напівзвірів-напівлюдей. Він заснував одну з найбільш суперечних, але й водночас надзвичайно переконливих сучасних наукових теорій – теорію еволюції.

Згідно з Дарвіном, розвиток людини як біологічного виду став можливим у результаті процесу, який мав *випадковий* характер. У багатьох релігіях, зокрема в християнстві, вважається, що тварин і людей створено внаслідок втручання Божого промислу. Теорія еволюції, навпаки, розглядає розвиток видів тварин і людини як процес, позбавлений мети. Еволюція є результатом тог , що Дарвін назвав природни добором. Ідея природного добору дуже проста. Всі органічні створіння потребують їжі та інших засобів, таких як захист від екстремальних кліматичних умов, аби вижити; проте ресурсів для підтримання всіх живих

створінь, що існують у певний час, вистачити не може, бо живі створіння дають набагато більше потомство, аніж природне середовище може прогодувати. Створіння, краще пристосовані до середовища, виживають, тимчасом як інші, менш спроможні відповісти його вимогам, гинуть. Деякі тварини тямовитіші, швидше пересуваються або мають гостріший зір, ніж інші. В боротьбі за виживання вони мають перевагу над слібкішими й менш пристосованими. Вони живуть довше й спроможні давати приплід, передаючи свої поліпшені якості наступним поколінням.

Процес природного добору триває безперервно завдяки біологічному механізму мутації. **Мутація** – це випадкова генетична зміна, яка впливає на характеристики деяких особин виду. Більшість мутацій ніяк не відбивається на спроможності до виживання, але деякі дають окремій тварині конкурентну перевагу над іншими: в такому випадку особина, наділена мутантним геном, буде виживати коштом тих, хто такого гена немає. Цей процес пояснює як незначні зміни в межах виду, так і значні, що призводять до зникнення цілих видів. Наприклад, багато мільонів років тому гігантські рептилії кишіли в різних регіонах світу. Їхній велетенський розмір ставав дедалі більшою перешкодою для виживання, тимчасом як мутації у менших видів давали їм переваги в процесі пристосування до середовища. Теорія еволюції була значно вдосконалена від часів Дарвіна, проте посутні тези його міркувань досі поділяються більшістю вчених. Теорія еволюції дозволяє нам скласти цілісне уявлення про виникнення різних видів і про те, як вони співвідносяться між собою.

Сьогодні всі погоджуються, що еволюція життя розпочалася в океані. Близько чотирьохсот мільонів років тому з'явилися перші наземні створіння, деякі з них поступово еволюціонували у великих рептилій, яких згодом витіснили ссавці. Людські істоти належать до групи вищих ссавців – приматів, які з'явились близько сімдесяти мільонів років тому.

Хоча більшість біологів і визнають еволюційну безперервність між тваринами та людьми, та донедавна вони всіляко наголошували на певних специфічних якостях людського роду. Цю позицію поставили під сумнів у своїх працях *соціобіологи,* які вбачають близькі паралелі між людською поведінкою і поведінкою тварин. Термін **соціобіологія** уперше вжив у своїх працях американець Едвард Вілсрн (1975). Ідеться про застосування біологічних принципів для пояснення суспільної активності всіх соціальних тварин, включаючи і людину. Згідно з Вілсоном, багато аспектів суспільного життя грунтуються на нашій генетичній структурі. Наприклад, деякі види тварин мають складні ритуали шлюбного залицяння, через які відбуваються статеві зносини і відтворення виду. Людське залицяння та статева поведінка, згідно з твердженням соціобіологів, як правило, побудовані на таких самих ритуалах, що пояснюється природженими властивостями. В більшості тваринних видів, якщо взяти інший приклад, самці більші за своїми розмірами та агресивніші, аніж самиці, і намагаються домінувати над "слабшою статтю". Можливо, саме генетичні фактори пояснюють, чому в усіх суспільствах, про які нам відомо, чоловіки обіймають значущі посади ніж жінки. Один із способів, яким соціобіологи намагалися пояснити взаємини між статями. – це і ідея "репродуктивної стратегії".

Головні проблеми, порушені такими поясненнями, були темою палких дебатів протягом останніх років. Вони і сьгодні залишаються дуже суперечними. Вчені, по суті, розкололися на два табори в залежності від фахової та наукової спеціалізації.

Більшість біологів та соціологів сходяться на тому, що люди не мають "інстинктів". Таке твердження заходить у суперечність не тільки з гіпотезами соціобіології, а й з повсякденними уявленнями більшості людей. Хіба не поводимося ми в багатьох випадках життя "інстинктивно"? Якщо хтось замахується на нас кулаком, хіба ми інстинктивно не кліпаємо очима або не відсахуємся? Проте насправді це не той випадок, коли термін **"інстинкт"** ми вживаємо в його точному значенні. В біології та в соціології "інстинкт" розуміють як *складну* модель поведінки, детерміновану генетично. В такому сенсі ритуали шлюбного залицяння більшості нижчих живих створінь є інстинктивними. Наприклад, колючка (невелика прісноводна риба) має надзвичайно складний набір ритуалів, яких неодмінно мають дотримуватися і самець, і самиця для того, щоб відбулося парування

.Кожна рибка здійснює безліч рухів у точно визначеному порядку, на які партнер відповідає своїми рухами, виконуючи таким чином надзвичайно складний “танець шлюбного парування”. Такі танці змодельовані генетично для всього виду. Що ж до неусвідомленого кліпання або посмику голови, щоб ухилитися від очікуваного удару, то це радше *рефлекс*, аніж інстинкт. Це одна проста реакція, а не ускладнена модель поведінки. Їх не можна вважати інстинктивною в технічному розумінні.

Люди народжуються з великою кількістю основних рефлексів, подібних до рефлексу кліпання віями, і більшість із них, як відомо, стосуються еволюції виживання. Наприклад, рефлекс смоктання в немовлят, викидають вгору руки, коли несподівано втрачають рівновагу тощо. Кожна зцих реакцій, безперечно, корисна в пристосуванні до навколишнього середовища.

Люди мають також багато біологічно заданих потреб. Так, наші потреби в їжі, в питві, в пітриманні певного рівня температури тіла мають під собою органічну основу. Більше того, люди вміють долати потяг до задоволення своїх біологічних потреб, удаючись до поведінки, що, мабуть, не має аналогів у світі тварин. Релігійні містики спроможні поститися протягом тривалого часу. Усі живі створіння, включаючи і людей, наділені інстинктом самозбереження, проте люди, на відміну від інших живих істот, спроможні йти всупереч цьому інстинктові. Вони свідомо ризикують життям, коли захоплюються небезпечними видами спорту, як, наприклад, альпінізм, або навіть вдаються до самогубства.

Отже, важливість соціобіології предусім пов’язана з тим, що вона глибше розкриває механізми поведінки тварин; ідеї соціобіологів про людське суспільне життя мають в основному спекулятивний характер. Генетичні причини справді впливають на нашу поведінку, але генетичні особливості зумовлюють лише потенційні можливості нашої поведінки, а не реальний зміст нашої діяльності.

Розмаїття людської культури вражає. Прийняті форми поведінки змінюються від культури до культури, часто вони радикально протилежні тим, які люди в західних суспільствах вважають “нормальними”. Наприклад, у сучасному західному світі ми розглядаємо навмисне вбивство немовлят або малих дітей як найтяжчий злочин. А проте в традиційній китайській культурі дівчаток часто задушували відразу по народженні, бо на них дивились як на зайву мороку, а не радість для родини. На Заході ми їмо устриці, але не стали б їсти кошенят або цуценят, з яких у певних частинах світу готують страви, що вважаються делікатесами. Євреї не споживають свинину, зате індуси їдять свинину, але уникають їсти яловичину. Усі ці певні характерні прояви поведінки є аспектами широких культурних відмінностей, які відрізняють суспільства одне від одного. Невеликі суспільства (мисливців і збирачів) прагнуть бути культурно однорідними, але індусріалізовані суспілства самі по собі культурно розмаїті й складаються з числених субкультур, які іноді дуже різняться між собою. Наприклад, у сучасних містах живуть поруч багато субкультурних спільнот: індіанці, пакістанці, індуси, бангладешці, італійці, греки та китайці. Усі такі громади можуть мати власні території і жити власним окремим життям.

Кожна культура має власні унікальні моделі поведінки, які можуть видаватися чужими людям іншого культурного походження. Для прикладу наведемо народ іцнакирема, описаний у знаменитому дослідженні Гораса Майнера (Horace Miner 1956). Майнер зосередив свою увагу на складних і ретельно відпрацьованих ритуалах тіла, які виконують іцнакирема, ритуалах, що мають дивні й екзотичні характеристики. Його текст вартий того, щоб бути тут процитованим:

“Фундаментальне вірування, яке лежить в основі всієї їхньої системи, напевне, полягає в тому, що людське тіло бридке і за своєю природою схильне до слабкості та хвороб. Людина ув’язнена в такому тілі і має надію відвернути ці його згубні характеристики тільки через застосування системи ритуалів і церемоній. Кожен дім має одне або кілька святилищ, присвячених цій меті… Центром такого святилища є ящик або скринька, вмуровані в стіну. В цій скриньці зберігаються начиння та магічні трунки, без яких не зміг би жити жоден

тубілець. Це начиння постачається вельми обізнаними в цій справі людьми. Найвпливовішими серед них є так звані зцілителі, які за свою допомогу вимагають чималі винагороди. Проте зцілителі самі не готують чудодійні напої для своїх замовників, а тільки вирішують, з яких інгредієнтів вони складатимуться, й записують назву стародавнім тайнописом, який можуть зрозуміти лише самі зцілителі та травники, які вже за іншу винагороду власне й виготовляють чародійне питво. Іцнакирема майже з патологічним жахом і святобливим трепетом ставляться до свого рота, бо його стан, як вони вірують, справляє надприродний вплив на всі їхні суспільні стосунки. Вони переконані, що якби вони не здіснювали щоденний ритуал для рота, то їхні зуби повипадали б, їхні ясна кровоточили б, щелепа б у них відвалилася, а їхні друзі та кохані відмовилися б зустрічатися з ними. Вони також вірують, що існує тісний взаємозв'язок між оральними та моральними характеристиками людини. Щоденний ритуал тіла, який здійснює кожен тубілець із племені іцнакирема, включає в себе й ритуал для рота. Причому в ньому є один елемент, який викликав би лгиду в будь-якого невтаємниченого чужинця. Мені розповідали, що під час здіснення цього ритуалу в рота запихають жмутик свинячої щетини разом з певною кількістю магічного порошку і потім переміщають у роті цей жмутик у послідовності точно розрахованих ритуальних рухів."

Хто вони такі, ці іцнакирема, і в якому закутку світу вони живуть? Ви самі зможете дати відповідь на ці запитання, як і розгадати суть описаних тілесних ритуалів, якщо прочитаєте слово "іцнакирема" навпаки. Майже кожна діяльність може здатися дуже дивною, якщо описувати її вихопленою з контексту, а не сприймати просто як частину повсякденного життя людей. Західні ритуали стосовно чистоти та охайності не більш і не менш чудернацькі, аніж звичай деяких тихоокеанських острів'ян, які вибивають собі передні зуби, щоб здаватися гарнішими, або деяких південноамериканських тубільців, що підкладають спеціальні кружальця собі під губи, аби вони випиналися впред, бо це на дуику тих племен, робить людину набагато привабливішою.

Ми не зможемо зрозуміти ці звичаї та віруання окремо від куьтур, частиною яких вони є. Культура має вивчатися під поглядом її власних значень та ЦІННОСТЕЙ – ключового положення соціології. Наскільки можливо, соціологи намагаються уникнути **етноцентризму**, що означає розглядати інші культури, порвнюючи їх зі своєю власною. А що людські культури відзначаються широкою розмаїтістю, то це не дивно, коли людям однієї культури часто буває важко поставитися прихильно до ідей та поведінки тих, хто належить до іншої.

Форми поведінки, що можуть бути виявлені в усіх або практично в усіх культурах, називаються *культурними універсаліями*. Мова, інституція шлюбу, родина, релігія і власність – головні типип культурних універсалій, але з огляду змісту цих загальних категорій в різних суспільствах існує чимало варіацій у цінностях та моделях поведінки.

Живі створіння, які перебувають на низьких щаблях еволюційної драбини, такі, наприклад, як більшість видів комах, спроможні подбати про себе дуже скоро після того, як вони народжуються на світ, майже або й зовсім без допомоги з боку старших. Серед нижчих живих створінь поколінь не існує, тому що поведінка "дітей" більш або менш тотожна поведінці "батьків". Та коли ми просувємося вгору по еволюційній драбині, ці спостереження стають все менш і менш слушними: вищі тварини мусять навчатися належної поведінки. У ссавців малята майже цілком безпорадні відразу по своєму народженні, і про них мають подбати старші, та найбезпораднішою серед цих новонароджених є людська дитина. Вона потребує допомоги довший час після народження, інакше не змогла б вижити.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ – це процес, через який безпорадне маля поступово перетворюється на особу, яка розуміє і саму себе, і навколишній світ, набуває знань та звичок, притаманних культурі, в якій воно народилось. **Соціалізація – це не той вид "культурного програмування", коли дитина пасивно засвоює впливи, яких вона зазанає**. Навіть щойно народжений малюк має потреби та вимоги, які впливають на поведінку тих, хто за

нього відповідальний: дитина від самого початку є створінням активним. Соціалізація поєднує між собою різні покоління. Народження дитини змінює життя тих, хто відповідальний за її виховання, - і вони самі багато чого навчаються, набувають нового досвіду. І хоча процес засвоєння елементів своєї культури відбувається набагато інтенсивніше в ранні дитячі літа, аніж пізніше, процес навчання і пристосування до середовища відбувається протягом усього життя. Взаємини між дитиною, матір'ю та іншими людьми, які піклуються про дитину, змінюються по закінченні першого року її життя Десьпісля року велике місце в житті дитини починає посідати гра. У своєму ранньому дослідженні Мілред Партен виділила кілька категорій стосовно розвитку гри, які приймаються і використовуються всіма і сьогодні. Насамперед малі діти віддаються незалежній грі ***самотою***. Навіть перебуваючи в товаристві інших дітей, вони граються самостійно, не звертаючи уваги на те, що роблять інші. Після цього настає період ***паралельної активності,*** коли дитина копіює те, що роблять інші, але не немегаються втручатися до їхньої діяльності. Потім (десь у віці трьох років) діти все більше й більше включаються до ***асоціативної гри***, в якій вони співвідносять свою поведінку з поведінкою інших. Кожна дитина ще діє так, як їй хочеться, але вже звертає увагу й реагує на те, що роблять інші. Ще пізніше, приблизно, в чотири роки, діти включаються до сумісної гри, тобто діяльності, яка вимагає, щоб кожна дитина співпрацювала з іншою (гра в "маму й тата").

Проблема формування "я" викликає чимало суперечок і розглядається досить по-різному під кутами різних теоретичних перспектиів. До певної міри це пояснюється тим, що найвідоміші теорії розвитку дитини наголошують на різних аспектах соціалізації. Великий психолог та засновник психоаналізу Зігмунд Фройд у своїх працях зосереджує увагу передусім на способах, якими дитина контролює переживання, на емоційних аспектах розвитку дитини. Американський філософ і соціолог Джордж Герберт Мід приділяє увагу тому, як діти навчаються користуватися поняттями "я" і "мене". Швейцарський дослідник Жан Піаже займався багатьма аспектами дитячого розвтку, але найвідоміші його праці стосуються когнітивності – в якій спосіб діти навчаються думати про себе та про своє оточення.

Зігмунд Фройд	Джордж Мід	Жан Піаже
Фройдова теорія розвитку дитини має ті характерні ознаки, що наголошує передусім на несвідомих та емоційних джерелах розвитку. Згідно з Фройдом, основні аспекти особистості кожного індивіда формуються на дуже ранньому етапі його життя, зокрема як результат стосунків із матір'ю. Через те, що ранні моделі поведінки пізнаються до того, як дитина опанує мову, і вони мають тенеденцію залишатися на рівні несвідомого. Немовля мусить призвичаїтися, що його потреби не завжди можуть бути задоволені негайно. Всі матері накидають своїм дітям правила певної дисципліни в годуванні. Дитина поступово привчається пригнічувати, тобто несвідомо блокувати свої вимоги бути негайно нагодованою. Згідно з Фройдом, пригнічування лежить у основі деяких найважливіших характеристик розвитку дитини. Дитина формує водночас позитивне і негативне ставлення до своєї матері, де змішуються любов і антагонізм. Едіпів перехід, який за нормальних умов відбувається приблизно у віці 4 або 5 років, відіграє центральну роль у теорії Фройда. Ця ідея походить із давньогрецького міфа про царя Едіпа, який, не знаючи, вбиває свого батька й одружується зі своєю матір'ю. На Едіповому етапі дитина мусить відповісти на заклик ширшого суспільства вирватися за межі емоційного притулку, який забезпечує немовляті мати. Батько є головною дійовою особою в родині стосовно цього поклику до більшої самостійності та незалежності дитини. Дитина мусить пригнітити свою ненависть до батька і водночас пригнітити більшість почуттів, які раніше ставили її в цілковиту залежність від матері.	Підхід Міда відрізняється в деяких фундаментальних аспектах від Фройдового. Фройд був лікарем і терапевтом. Мід -– філософом і соціологом. Він менше звертав увагу на внутрішні емоційні процеси індивідуальної особистості і більше цікавився процесами соціальної взаємодії. Мід не поділяв ідеї, що багато з тих процесів, які відбуваються у віці немовляти та в ранньому дитячому віці, істотно впливають на велику частку нашого пізнішого досвіду. Мід вважав, що підлітковий вік не менш важливий, ніж дитинство, з погляду соціального пізнання. Мід робив більший наголос на важливості гри для дитячого розвитку. Через уявні аспекти гри дитина навчається перебирати роль іншого – тобто бачити світ таким, яким бачать його інші, і відриватися від егоїстичного світогляду. В результаті цього процесу діти навчаються відрізняти «я» від «мене». «Мене» – це «соціальне не я», таке «я», на яке реагують інші. В пізніші дитячі роки та в ранньому підлітковому віці хлопчик або дівчинка навчаються входити в роль узагальненого іншого, тобто засвоювати більш абстрактні норми та цінності, на яких базується суспільство. Всього цього дитина передусім навчається через кооперативну гру.	Третій великий теоретик розвитку дитини, Піаже, відрізняється у своїх поглядах від двох попередників. Піаже був психологм, який обгрунтував більшість своїх ідей прямими спостереженнями над поведінкою дітей. Як і Мід, Піаже набагато менше наголошував на значенні несвідомого, проте він написав набагато більше, ніж Мід про емоційний розвиток дитини. Для Піаже мала дитина від природи егоцентрична – вона бачить світлише з тої позиції, яку вона посідає в ньому. Діти мусять засвоїти ту істину, що існують інші люди, які мають думку та почуття, схожі на їхні, і вони потребують багато місяців, щоб засвоїти поняття, які дорослим видаються очевидними, - такі, як поняття швидкості, ваги або кількості. Опанування мови є сутністною складовою засвоєння таких понять. Дорога від егоцентризму немовляти до повної дорослості пролягає через кілька окремих етапів, дитина поступово розширює свою спроможність осмислювати абстрактні поняття та розуміти почуття інших людей. Лише у віці !5 р. чи близько того діти набувають уміння опановувати складніші поняття логіки, а декотрі з них фактично ніколи не проходять через цей етап.

Р Е З Ю М Е

1. **Праці З.Фройда побудовані на припущенні, що мала дитина перетворюється на самостійне створіння лише тоді, коли вона навчається зрівноважувати вимоги середовища з наполегливими жаданнями, що виникають несвідомо. Наша спроможність самоусвідомлюватися побудована на болючому приборканні несвідомих спонук.**
2. **Згідно з поглядами Дж. Міда, дитина досягає розуміння того, що вона є окремою дійовою особою, спостерігаючи, як інші поводяться з нею певним чином у певний спосіб. На пізнішому етапі, беручи участь у організованих іграх, вивчаючи правила гри, дитина починає розуміти "узагальненого іншого", тобто засвоює загальні цінності та культурні стандарти.**
3. **Ж.Піаже розрізняє кілька головних етапів у розвитку спроможності дитини осмислювати світ. Кожен такий етап включає в себе набуття нових когнітивних здібностей і залежить від успішного засвоєння попереднього етапу. Згідно з Піаже, ці етапи когнітивного розвитку є загальними характеристиками соціалізації.**
4. **Процес соціалізації триває впродовж усього життя. В кожній його окремій фазі людина мусить здійснювати якісь переходи або долати якісь кризи. Сюди входить і неминучість подивитись у вічі смерті, що знаменує кінець персонального існування.**

Література, використана для написання лекцій:

1. Дворецька Г.В. Соціологія: Навч.посібник. – К.: КНЕУ, 1999. – 340 с.
2. Іванов В.Ф. Соціологія масової комунікації: Навч. посібник. – К., 1999.
3. Павличенко П.П., Литвиненко Д.А. Соціологія: Навч. посібник. – К.: Лібра, 2000.
4. Піча В.М. та ін. Соціологія. – К., 1996.
5. Погорілий О.І. Соціологічна думка XX століття. Посібник. – К., 1996.
6. Ратушна Г. Соціологія (матеріали курсу лекцій). Навчальний посібник. Видання 2-е, доп. І перероб. – Тернопіль, 1999. – 148 с.
7. Соціологія: Підручник / За загальною ред. Проф. В.П.Андрющенка, проф. М.І.Горлача. – Харків – Київ, 1998.
8. Соціологічна думка України: Навч. посібник. – К.: Заповіт, 1996.
9. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г.Городяненка – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 500 с.
10. Черниш Н. Соціологія: Курс лекцій. – Львів, 1996. - №3. – С.38-58.
11. Якуба О.О. Соціологія: Навч. посібник для студ. – Харків: Константа, 1996.

http://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/3411/1/kurchaba_posibnyk.pdf